

«ХРАМОВІ КОМПЛЕКСИ» В РЕЛІГІЙНОМУ ЖИТТІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Alexander Zavalii

«TEMPLE COMPLEXES» IN THE RELIGIOUS LIFE OF THE TRYPILLIA COMMUNITY

Анотація. В часовому проміжку 4800–3600 до н.е. в східній частині Трипільського ареалу виникають «поселення-гіганти» чи «мегасайти»/«мегапоселення» (робочий термін сучасних археологів) з тисячами будинків. В центральних частинах цих життєвих конгломератів дослідники виявляють спеціальні споруди, які визнають святилищами, сакральними комплексами чи храмами. На пізніх періодах існування трипільської культури вони зникають. Ці релігійні споруди були побудовані з орієнтацією на видимі процеси руху небесних світил та закономірності циклічного обертання Землі у просторі. Вони включали у своєму внутрішньому наповненні як правило хрестоподібні вівтарі, ритуальний посуд, корита з зернотерками для приготування ритуального хліба та численні інші церемоніальні та релігійні артефакти. Трапляються й унікальні знахідки, як то золота прикраса (елемент престижу) та перфорований глиняний диск з фішками до нього з простору Небелівського Храму. Внутрішні та зовнішні стіни трипільських сакральних центрів були розписані природними фарбами з домінацією червоного кольору. Досліджується й різьблення по дереву для прикрашення елементів каркасу споруди. Перші Храми на території Європейського континенту показують, що навіть в той час існувала культова архітектура. Загалом стає зрозумілим, що подібні

трипільські об'єкти релігійного поклоніння несли в собі закодовану астрономічну інформацію у знаково-символічній формі. Сама будівля орієнтувалась за сторонами світу й проектувалась відносно видимих небесних тіл. Це вказує на те, що трипільці мали достатньо чіткі світоглядні орієнтири, які дозволяли виходити на рівень осмислення структури й механізмів функціонування багатьох природних циклічних процесів на Землі. Трипільська космологія єднала небесну та земну сферу, а Храм був точкою дотику земного з видимим Всесвітом.

У своїй роботі автор відслідковує наявні аналогії в структурі побудови храмових комплексів Трипілля та сакральних комплексів стародавнього Близького Сходу й біблійних уявлень про Скинію та Дім Господній в давніх юдеїв, враховуючи той факт, що трипільське храмовбудування відоме з 4 000 років до н.е. і старше від Близькосхідних аналогів на декілька тисяч років. Знаходяться також суттєві паралелі в будівництві храмів в контексті індоєвропейської релігійної спадщини.

Зазначено, що Храм був не лише метафізичним відображенням річного кола з орієнтацією на точки рівнодень та сонцестоянь, але мав й вищу релігійну функцію, яка полягала у поєднанні земної сфери з небесною, зв'язку людини з містерією Космосу.

Ключові слова: Храм, храмовбудування, трипільська культура, Небелівський Храм, ритуал, релігія трипільців.

Abstract. In the period of 4800-3600 BC "giant settlements" or "megasites" / "mega-settlements" (working term of modern archaeologists) with thousands of buildings arose in the eastern part of the Trypillia area. In the central parts of these living conglomerates, scientists found special buildings that were recognized as sanctuaries, sacred complexes or temples. In the late period of the Trypillia culture they disappeared. These religious buildings were built with a focus on the visible processes of movement of celestial bodies and the laws of cyclic rotation of the Earth in space, and included in their internal

filling usually cruciform altars, ritual utensils, troughs with graters for the preparation of ritual bread and numerous other ceremonial and religious artifacts. There were also unique finds, such as gold jewelry (an element of prestige) and a perforated clay disk with counters to it from the space of the Nebelivka Temple. The interior and exterior walls of the Trypillia sacral centers were painted with natural colors with a predominance of red. The wood carving for decoration of the elements of a construction's skeleton was also investigated. The first Temples on the European continent show that even at that time there was a cult of architecture. In general, it is clear that such Trypillia objects of religious worship carried encoded astronomical information in symbolic form. The building itself was oriented with regard to sides of the world and was designed relative to visible celestial bodies. This indicates that the people of Trypillia had a fairly clear worldview, which allowed them to reach the level of understanding of the structure and mechanisms of many natural cyclical processes on Earth. Trypillia cosmology united the celestial and terrestrial spheres, and the Temple was the point of contact of the earth with the visible Universe.

In his work, the author traces the existing analogies in the structure of construction of Trypillia and sacred complexes of the ancient Middle East and biblical ideas of the ancient Jews about the Tabernacle and the House of the Lord, given the fact, that the Trypillia temple building is known from 4,000 years BC and is several thousand years older than the Middle Eastern counterparts. There are also significant parallels in the construction of temples in the context of Indo-European religious heritage.

It is noted that the Temple was not only a metaphysical reflection of the annual cycle with a focus on the points of the equinoxes and solstices, but also had a higher religious function, which consisted in the combination of the terrestrial sphere with the celestial, the connection of man with the mystery of the cosmos.

Keywords: *Temple, temple building, Trypillia culture, Nebe-lioka Temple, ritual, religion of Trypillia.*

Постановка проблеми. Серед актуальних питань, що стосуються підвищення національної свідомості суспільства, постає вивчення надбань народів, які тривалий час проживали на території сучасної України. Важливим питанням є збереження та передача наступним поколінням скарбів духовної культури землеробського етносу. Такими культурно-духовними скарбами українців постають «храмові комплекси» трипільської спільноти.

Храм – культова споруда, яка містить у собі певні релігійні символи, які відображають відповідні сакральні смисли, концепти. В ньому яскраво проявляються особливості мислення та світогляду його творців. У будь-якій культурі Храм – це сакральний простір, особливий вид споруди, святе місце, центр світобудови. У давнину говорили: «Яким би не був брудний світ, він постійно освячується святістю вітарів» (за Мірча Еліаде). Храм претендує на модель «першотворіння», а його святість походить від небесного світу. Храм є виразом невербальної комунікації між людством та сприйняттям божественності, а давня символіка Храму є знаковим комплексом. Її вивчення, проявлення семіотичних кодів та закономірностей сприяє можливостям міжкультурної комунікації.

Храми та культові предмети в них свідчать про те, що існували складні релігійні практики у трипільців, а не магічні, як це зазвичай заявляється. Ми вважаємо, що доступні нам археологічні матеріали підтверджують складність релігійних обрядів. Деякі культові споруди мають добре збережені елементи живопису та інвентарю. Все це складає певну світоглядну систему давніх землеробів території сучасної України.

Мета роботи – дослідження спрямоване на пояснення етимології Трипільського Храму як верхівки релігійного життя енеолітичної спільноти землеробського типу території сучасної України. Перенесення акценту з матеріально-археологічного осмислення «Храмових структур» трипільців на їх концептуальне, світоглядне осмислення. Розкриття важливої ролі релігієзнавства у дослідженні трипільської культури. Пам'ятаючи афоризм Дж. Фрезера про те, що вся культура походить з Храму, ми вважаємо тут за потрібне розкрити, як найважливіший момент, складну релігійну свідомість трипільського суспільства.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в українській релігієзнавчій думці розкриваються основні поняття енеолітичного храмобудування території сучасної України. Розкриваються ключові питання та основні положення організованої комунікативної релігійної системи трипільців.

Виклад основного матеріалу. Відомості про культові споруди в житті трипільської спільноти почали з'являтися в 70-х роках минулого століття. Український археолог Т. Г. Мовша вперше збила свідчення про святилища трипільської доби [Мовша: 201-205], але на той час це виглядало не достатньо обґрунтованими свідченнями й такими, що перебільшували значення енеолітичних землеробів території України. Вже більш вагомим доказом існування релігійних споруд у трипільців стала знахідка святилища на поселенні Коновка, що в Чернівецькій області [Шмаглій 1985: 42-52]. У 1973 р. з закордону надійшла звістка про відкрите святилище Кукутені-Трипілья біля села Гелесешть у повіті Нямц в Румунії. Святилище громади знаходилося в самому центрі поселення [Religion].

Так послідовно збиралася археологічна база по культовим спорудам та святилищам трипільської спільноти. Вже на початок ХХІ ст. було відкрито не менше 15-ти культових будівель та споруд, які в час свого функціонування могли належати до різних форм суспільно-культових осередків.

Справжній прорив у дослідженні сакрального трипільського будівництва прийшов з розвитком технологічних можливостей магнітної археологічної зйомки на місцевості. Починаючи з 2009 р., на трипільських поселеннях за допомогою сучасної магнітної зйомки відкривається світ концентричних колоподібних планів навколо центральних майданів, житлові квартали з мережею складних вулиць всередині них, залишки централізованих гончарних та металургійних комплексів та невідомі до цього часу прямокутні конструкції великих розмірів, які розташовувались в незабудованих частинах поселення між концентричними кільцевими коридорами гігантських поселень чи в їх самому центрі. Такі аномалії в археологічному науковому світі отримали назву «мегаспоруди» чи «мегаструктури» (термін введений археологами Михайлом Відейком та Джоном Чепменом), що є суто робочими археологічними термінами. На сьогодні «мегаспоруди» трипільського періоду відкриті в Небелівці, Володимирівці, Доброводах, Майданецькому, Тальянках, Мошурові, Глибочку, Веселому Куті, Тростянчику, Війтівці, Білому Камені, Заболотному, Тернівці, Петрени (Молдова), Стольничени (Молдова), Адинката (Румунія) [Hofmann 2019: 12]. Зараз ці унікальні поселення знаходяться в центрі уваги різних міжнародних проектів та грантових досліджень.

Вперше за історію археологічних досліджень трипільських споруд за результатами попередньої магнітної

зйомки у 2012 р. було організовано розкопки «мегаспоруди» біля с. Небелівка в Новоархангельському районі Кіровоградської області за фінансової підтримки Arts and Humanities Research Council (AHRC) та гранту від National Geographic Society [Відейко, Бурдо 2015: 310]. Споруда виявилась найбільшою в ареалі культурного комплексу Кукутень-Трипілля (1200 м²). Після всебічного дослідження її залишків «мегаструктура» виявилась головним Храмом на поселенні Небелівка [На східній 2015: 7], [Відейко 2015: 231-233], [Cucuteni 2016: 70]. Визнання прийшло й на міжнародному рівні. Так у 2015 р. на II Шанхайському всесвітньому археологічному конгресі відкриття Трипільського Храму внесли до десятки найкращих у світі серед інших того самого профілю [The Tripillia 2020]. У 2019 р. науковці Даремського університету, які безпосередньо брали участь в розкопках «мегаспоруди» та самого трипільського поселення Небелівка, опублікували в Великій Британії роботу «The Pilgrimage Model for Trypillia Mega-Sites: The case of Nebelivka, Ukraine» [Chapman 2019: 30], де вже простежуються параметри паломницької моделі до Небелівки.

У 2016 р. під час польових розкопок трипільського протоміста Майданецьке були зроблені додаткові магнітні зйомки місцевості, після чого було виявлено одразу три храмові забудови [Трипільські розкопки]. Про знахідку повідомив український археолог Михайло Відейко. Він же з групою археологів розкопав Трипільський Храм неподалік села Копачів Обухівського району, Київської області [Археолог розповів]. В Тальянках – найбільшому протомісті неолітичної Європи та всього культурного комплексу Кукутень – Трипілля, геомагнітна зйомка показала в самому центрі поселення колоподібну структуру, яку попередньо віднесли до храмової забудови [Відейко]. Відтак, на сьогодні

в Україні розкопано щонайменше п'ять трипільських «храмових комплексів», зафіксовано ще не менше восьми сакральних об'єктів і накопичення матеріалів постійно продовжується. Можливості попередньої магнітної зйомки на місцевості показали високу точність інтерпретації трипільських споруд й проклали методологічний шлях до переведення археологічного терміну «мегаспоруда»/«мегаструктура» в термінологію релігійного дослідження – «Храм».

Попередні геомагнітні зйомки великих аномалій та відкритий Трипільський Храм (він же в публіцистичній літературі Храм Семи Вівтарів, Храм Небес, Космічний Храм, Небесний Храм) виявили певну просторову організацію на місцевості й особливу виокремленість серед інших споруд. Як правило, «мегаспоруди» на зйомці та розкопаний Небелівський Храм зорієнтовані на світову вісь «схід – захід» (причому головний вхід в Небелівський Храм був зі сходу), вони знаходились на підвищеннях/пагорбах біля річок й мали видимий розрив у плануванні будівель саме зі східної частини поселення. Така канонічність більшої частини «мегаспоруд» та відкритого Храму могла вказувати на якусь певну традицію їх побудови або певний світоглядний стандарт. З релігієзнавчої точки зору, розміщення на підвищенні релігійних споруд мало значення в обрядовому вимірі. Піднесеність на місцевості обумовлена близькістю до священного неба, сакралізація гори – місця перших святилиць в природі. Суспільства мисливців-збирачів залишали після себе вівтарі на горах та різні мегалітичні блоки зі знаками, пов'язаними з магією полювання [The Imge 2017: 7]. Це могло задавати світоглядний вектор вже до землеробських суспільств з пристрасстю до розміщення Храмів на пагорбах/підвищеннях/горах. Гори в міфологіях світу фігурують серед образів, які зв'язують Небо та Землю. Тобто

передбачається, що гори знаходяться в "Центрі Світу". Справді, в численних культурах згадуються міфічні або реальні гори, розташовані в самому «Центрі»: Меру в Індії, Голгофа в Єрусалимі, Гарізім в Палестині, Хараберецаїт в Ірані та багато інших прикладів.

Водна стихія також була обов'язковою складовою планів трипільських забудов і, як правило, до Храмів річки були дотичні зі східної сторони. Відкритий Небелівський Храм знаходився у підніжжях р. Небель, й при своїй орієнтації центрального входу на Схід якраз був пов'язаний з водною стихією колись повноводної річки. У цих маркерах досить чітко простежуються характерні риси стародавніх міфів про заснування світу і небесного святилища, поставленого в ознаменування над переможеними водами хаосу. В міфах народів світу поява Бога-Творця проходить над початковими водами. Тут можна простежити реальність природних явищ до релігійних і культурних форм енеоліту. Можливо, для трипільців вода, крім родючості, первозданності, стихійності, ритуальності тощо, могла означати також «родову пов'язаність». На цю думку наштовхує досить повторюваний сюжет з керамічного трипільського посуду з різних частин їхнього світу. На них зображені коловидні структури, які явно повторюють планування трипільських поселень, а що найголовніше – ці коловидні об'єкти завжди символічно з'єднані товстими лініями. Більш того, такий сюжет завжди знаходяться в центральній частині всієї композиції, яка розділена на три яруси (середній ярус – людський світ, верхній – небесний, нижній – підземний). Те, що світ трипільців уявлявся триярусним, встановив ще академік Б. Рибakov провівши паралелі між трипільським живописом та Рігведою [Рыбаков 1981: 340]. Товсті лінії від коловидних структур трипільських композицій пов'язують

всі три яруси та умовні трипільські поселення воєдино. Це можуть бути підказки, що трипільці уявляли річки певною «родинною павутиною», яка єднала воєдино їхні земні поселення та зв'язували їх державу з силами небесного і підземного. В своїй монографії «Язичництво стародавніх слов'ян» Б.Рибаків наводить дуже цікаві данні про тунгуську космогонію, яка знала тривимірну структуру світу, пов'язану воєдино космічною річкою [Там само]. Ці паралелі надзвичайно інтригують у зв'язку з трипільською іконографією.

В експозиції Національного науково-природничого музею НАН України (м. Київ) на огляд виставлена частина трипільського піфоса [стенд енеоліт], де крім коловидних структур, воєдино пов'язаних лініями, давні митці створили наліпом пагорб в центральній частині багатоскладового кола. Це дещо нагадує спосіб трансляції сакральної інформації, де пагорб – це святая-святих поселення, на яких зазвичай розміщувалися святилища чи Храми, а павутина ліній – то система живих річок, пов'язаних між собою єдиною сакральною силою. Припущення про наявність таких уявлень в середовищі трипільців може бути підтверджене аналогами з прикладів етнографічних даних та фактами функціонування дохристиянського українського свята, зокрема, Рахманського Великодню (або Правой середи). Під час свята на воду річок спускались шкарлупи від великодніх писанок, які за легендою мали доплисти до «рахманів», «своїх людей», які переселилися за Синє море. Відтак культ води, як систему духовної комунікації, яка єднає воєдино земний рід та сакральні сфери, можна досліджувати на різних історичних етапах території України, починаючи з енеоліту. Беручи до уваги той факт, що такі протоміста, як Майданецьке, Тальянки, Доброводи, Небе-

лівка, Вододимирівка, Мошурів, Глибочок, Веселий Кут розташовувались один від одного лишень в якихось 10-20 кілометрах та існували приблизно в один і той же історичний час, а річки були їх обов'язковими супутниками, можна припустити, що Храм та водна стихія були поєднані в ритуальному комплексі та входили в єдину павутину метафізично об'єднаних трипільських поселень.

Орієнтація землеробських «мегаструктур» на світову вісь «схід-захід» та чітке положення Небелівського Храму центральним входом на схід сонця (з невеликим відхиленням) надає привід говорити про релігійну традицію, пов'язану зі стороною світу, звідки народжується життєдайна енергія. Схід – це напрямок, в якому людина за всю свою історію існування бачить зранку сонце, тому асоціацію зі сходом сонця як з життям, а захід – зі смертю треба вважати вродженою особливістю людського виду. Землеробському етносу, зорієнтованому у світоглядному плані на природні процеси, схід був ще й сакральною точкою весняно-осіннього рівнодення. Річ у тому, що тільки два рази на рік, саме в дні весняного й осіннього рівнодення, сонце точно сходить над горизонтом в східній частині світу. Іншими словами, 21 березня та 23 вересня схід та захід Сонця збігається зі світовою віссю «схід-захід». В цілому річну процесію Сонця над східним горизонтом можна описати так: в день весняного рівнодення (21.03.) сонце підіймається точно на Сході, потім в міру збільшення дня воно сходить все ближче й ближче до півночі, після чого досягає крайньої північної точки в день літнього сонцестояння (22.06.), потім в міру зменшення дня воно сходить все далі й далі на південь, знову проходить схід у день осіннього рівнодення (22.09.), і потім продовжує свій рух на південний-схід, до-

сягає крайньої південної точки в день зимового сонцестояння (22.12.), і далі процес повторюється.

Орієнтація Трипільського Храму на «схід-захід» може додатково свідчити про наявність у трипільців сонячного (сонячного) культу, що є характерним для багатьох архаїчних і сучасних релігійних культур.

В наших дослідженнях важливо, що просторова організація Небелівського Храму чітко фіксує головний вівар по вісі «схід-захід», а відносно головного входу він знаходився центрично по лінії. Всі відомі нам вихідні археологічні данні по «Храму Семи Вівтарів» стоять на тому, що в дні сонячних рівнодень релігійна будівля забезпечувала прохід «сонячного коридору» до головного віваря. Це фіксувало космічну точку нового сезону. День весняного рівнодення ймовірно вважався найбільшим річним святом та був початком Нового Року. Все ж ми не перші, хто фіксує таке твердження: про астрономічне призначення «Небелівського Храму» й організацію «сонячного проходу» до вівтарів зазначав ще у 2015 р. археолог М. Ю. Відейко [Відейко]. Тут відразу варто провести аналогію з «Царськими вратами» чи «Вратами Рая» церковного віваря, які протягом пасхального тижня залишаються відкритими під час усієї служби. Пасхальний канон пояснює це так: «Христос воскрес із могили і відкрив нам врата в Рай. Захід, навпаки, – це область мороку, скорботи, смерті, це вічний притулок померлих, які очікують воскресіння тіл і останнього суду» [Гудимова 2019: 3]. Відомо, що Пасхалія прив'язана до весняного рівнодення, але з поправкою на літочислення древніх юдеїв, де свято починається не раніше весняного рівнодення в першу неділю після повного місяця. Відтак, уважніше придивившись до християнської церкви, зорієнтованої за сторонами світу, прив'язаної своїм віварем на схід, і

«Райськими Воротами», які відчиняються під час весняного святкування Воскресіння, чи не проявляється тут деяка прихована запозиченість з енеолітичного світу, коли в час весняного рівнодення по сонячному східному «проходу» через храмові ворота на вітар потрапляла енергія життєдайного світла. Загальновідомо, що християнські церкви проектуються як імітація небесного Єрусалима і, звичайно, в ній немає нічого випадкового [Там само]. Відповідно до християнського старозавітного вчення, вхід в Едем був розташований зі східної сторони (Бут. 3:24), і на тій же самій стороні був розташований вхід в Скинїю та пізніше входи в храми Ізраїлю, а також з тієї ж самої сторони повинні були входити відвідувачі храму кінця часів (Єз, 40:6) [Небесный 2018: 56]. У Єзекиїла знаходимо: «Потім привів мене назад до входу в храм, аж ось з-під порога храму тече вода на схід, бо храм стояв лицем на схід. Вода текла з-під споду з правого боку храму, на південь від жертовника» (Єз, 47:1); «І він повів мене до внутрішнього дворища Господнього дому, і ось там коло входу в Господню святиню, між сіньми та жертовником, стоїть з двадцять п'ять людей, спиною до Господньої святині, а лицем до сходу. Вони поклонялись до сходу, до сонця» (Єз, 8:16). З приведеного не можливо не відчутти прив'язаність до релігійного контексту Сходу в юдео-християнській традиції як до сторони світу, де народжується Сонце. Це досліджується від уявлень про Едемський Сад й до образу Ісуса Христа, якого ще називають «Сонцем Правди», який прийшов «з висоти Сходу» (Лк 1, 26:38).

Для нашого дослідження дуже важливо залучити концепцію Храму, присутню в релігіях стародавнього Близького Сходу і в біблійній літературі, бо давність відкритого Небелівського Храму фіксує ієрархічну першість понятійних закономірностей сакрального будівництва. За

визначенням Мірча Еліаде, «іудейство запозичило Древньо-східну концепцію Храму як копії небесного архетипу. Ця ідея, можливо, є однією з останніх інтерпретацій, яку релігійна людина дала первинному пізнанню священного простору, протиставленого мирському» [Еліаде].

Релігійна феноменологія Сходу простежується ще з часів печерних людей. Мірча Еліаде у своєму дослідженні «Історія віри та релігійних ідей» приводив знахідку з печери в австрійських Альпах, де три ведмежих черепи та кістки кінцівок були укладені давніми людьми по світовій вісі «схід-захід». Такий ритуальний вияв трактується підношенням Божеству [Еліаде].

В енеолітичних пам'ятках Заураля відомі кругопланові святилища (типу святилища Савин), які зорієнтовані за сторонами світу, а їх земляні вали з проходами фіксували маркери сонячних та місячних положень, пов'язаних з сезонними та добовими часовими змінами. Орієнтація проходів за сторонами світу свідчить про те, що їх будівничі приділяли велику увагу не тільки Землі, а й Небу, які сакральню поєднувались в одну світоглядну систему. Залишки жертвоприношень в цих святилищах виявили сакральню прив'язаність до точок сходу та заходу сонця, пов'язаних з сезонними рівноденнями [Мировоззрение 2001: 166-256]. Це пов'язано з тим, що в дні рівнодень сонце підіймається по сторонах горизонту в східній частині простору, а заходить точно в західній, формуючи сакральню вісь «схід-захід». Схід – початок, народження; Захід – кінець, смерть.

Відчутно, що початкове сприйняття сакральності Сходу і Заходу та в цілому простору, втілювалося на досить примітивному рівні, але з дотриманням основних принципів будівництва та функціонування святилищ. Вже органі-

зованим й цивілізовано оформленим виявом «східної таїни» в сакральному будівництві варто відносити до трипільців, їм же необхідно віддати першість в такій світоглядній концепції храмобудування, а їх знання – релігійною концепцією, яка стала спадщиною стародавнього світу (можливо, й Близького Сходу).

В індоєвропейській спадщині відомий один з найважливіших ритуалів ведичної релігії «Ашвамедха», що був основою легітимності царської влади у стародавній Індії. В особливій релігійній споруді проводились жертвоприношення. Ритуальна споруда орієнтувалась на схід, всередині розміщувалися вівтарі для трьох ритуальних вогнів, а найбільший з вівтарів у формі птиці був зорієнтований на схід. В центрі цього вогнища перебував «Пуп Всесвіту» [Топоров 2010: 304]. Релігійна ідея «Сходу» широко поширилась також серед індоєвропейських народів Західної, Центральної та Південно-Східній Європі часів неоліту та енеоліту. Будівництво хенджів (найвідоміший з них Стоунхендж), вухенджів, ронделів, кромлехів, мегалітів, курганів-святинищ, підкурганних святинищ, майданів-обсерваторій, як найкращий доказ тому. Орієнтація на сторони світу та небесні світила особливо важливо було для народів в умовах помірного і континентального клімату з теплим літом та холодною зимою. Від цих природних умов залежала господарська діяльність. Саме в широтах (44°-56° п.ш.) виникли й отримали найбільше поширення пам'ятники розглянутого типу. За своїми основними показниками багато з вищезгаданих святинь зберігають дивовижну схожість з культовими об'єктами епохи неоліту та енеоліту Європи. Це свідчить не тільки про достатню спорідненість корінного населення, а й існування на даній території подібних уявлень про Всесвіт, оформлених в тотожних символічних структурах.

рах. Пізніше християнські базиліки та Собори підхоплюють і продовжують той же символізм.

За останніми дослідженнями «Храмових комплексів» трипільської цивілізації існувала традиція в храмовому будівництві повністю перекритих та частково перекритих сакральних споруд. Під перекриттям ми розуміємо верхню частину будівлі, що слугувала для її захисту від атмосферних впливів. У випадку з Небелівським Храмом британські археологи вбачають, що вся «мегаспоруда» не могла бути перекрита, а лишень її частина, можливо тільки приміщення перед великим залом [Проект]. Досить вагомим аргументом на користь поділу культових приміщень на зони з відкритим та закритим дахом в будівельній традиції трипільського етносу можуть бути останні дослідження виявленої «мегаструктури» на поселенні Майданецьке. Тут було виявлено, що «мегаструктура» за порядковим номером 3 мала ділянки з чітко розмежованими областями. Різні частини будівлі були гіпотетично інтерпретовані як дахові та непокриті ділянки для різних видів діяльності [Hofmann 2019: 13]. Це ж саме ми зустрічаємо на трипільському поселенні Білий Камінь на Вінниччині. З чотирьох виявлених «мегаспоруд» одна ймовірно була без даху [Rud 2019: 53].

Не останню роль у таких дослідженнях необхідно надавати керамічним моделям трипільських Храмів, які повторювали певні канони реальних конструкцій. Немає причин не довіряти цьому джерелу, оскільки древні землероби не відтворювали елементи нереальних споруд. Постає питання, чи відомі глиняні моделі трипільських Храмів з відкритим верхом? Адже якщо такі відсутні взагалі в трипільському світі, то й реальні прототипи мало ймовірні. Справді, хоча така віціліва пластика є достатньо унікальним явищем, нам відомі подібні копії Храмів. Одна з таких

моделей зберігається в приватній колекції мецената-трипільзнавця О.С. Поліщука, датована IV тис. до н.е. [Шилов 2016: 76]. В культурному комплексі Кукутені маємо подібну знахідку глиняної копії святилища з відкритим верхом і бічними проходами за сторонами світу [Cucuteni 2009: 45, 132]. В «Енциклопедії Трипільської Цивілізації» опублікована модель Храму з поселення Черкасів Сад II [Енциклопедія 2004, т.1: 330] та Тимківська модель сакральної будівлі [Енциклопедія 2004, т.2: 522], в яких відсутні дахові перекриття. Колекція Національного науково-природничого музею НАН України зберігає керамічну модель Храму з поселення Володимирівка (стенд енеоліт), яка також повторює подібну іконографію відкритого верху. Відтак, не доводиться заперечувати того припущення, що храмові комплекси та святилища трипільської культури, крім повністю закритих приміщень, мали ще й конструкції з відкритим верхом. Варто зазначити, що культові споруди з відкритим до неба верхом достатньо поширене явище в прадавній релігійній культурі. Все ж, відносячи такий вияв до Небелівського Храму, він постає одним з найбільш яскравих культово-релігійних споруд свого часу.

Відкритий до неба храмовий простір несе в собі смисловий «ключ», який можна звести у єдине семантичне світоглядне ціле, яке здатне пояснити не тільки картину світосприйняття трипільців (насамперед розкрити уявлення про їх космічне мислення), а й загальнолюдську релігійну тяглість до відкритого простору/неба/верху/, що й реалізовувалось в культових спорудах всіх часів. Не дарма в українців Карпат зберігся вислів «верх на зразок неба». Коріння цього явища сягає ямної культури, коли «ями, катакомби тощо, тісно асоціювалися з уявленнями про

землю, тоді як перекриття – з уявленням про небо» [Тарас 2018: 278].

Особливо цікавим виглядають можливі вогняно-сигнальні функції Храмів трипільської культури, у випадку з відкритим верхом споруди. Уявімо вогняні релігійні дієства в просторі Храму, від якого у темряві до небес підіймався пучок вогняного світла через відкритий дах. Така генеза храмового дієства об'єктивно досліджується з енеолітичних Храмів давньої Анатолії, античних і язичницьких Храмів. Враховуючи відносну близькість протоміст гігантів [The Trypillia 2020: 84] та їх супутників, такі ритуальні дієства могли бути цілком видимі в трипільській ойкумені. Це може означати, що стовп світла з центру релігійного життя в Тальянках було видно в Майданецькому, Небелівці, Доброводах й прилеглих до них поселеннях. А це вже передача сакральної інформації на великі відстані, що давало символічний початок святковим дієствам одночасно в ойкумені всього роду. В такому випадку трипільська спільнота діяла як певний родинний організм й мала неподільні принципи духовної єдності. Про це ми можемо говорити, враховуючи інформацію про стародавні світові міста та Храми, які виконували подібні функції. Наприклад, зикурати вавилонської та шумерської культури були видимими репрезентами «держаної влади» й існували для сигнальної релігійної функції [Зикурат]. Побудова трипільських «храмових комплексів» на пагорбах та підвищеннях додатково може вказувати на намагання давніх архітекторів створити умови для сигнальних функцій споруд.

Висновок. Таким чином, ми визначаємо трипільські «храмові комплекси» складною категорією культових споруд, які фіксують досить насичене релігійне життя стародавніх землеробів.

Як правило, «храмові комплекси» розміщувалися в місцях особливої краси, біля річок, на підвищеннях чи схилах, були домінантами в просторі забудови, виконували функції символічної точки, в якій сходяться видимі процеси руху небесних світил та закономірності циклічного обертання Землі у просторі та, певно, виконували й сигнальні функції. Комплекси розміщувалися в східних частинах великих трипільських поселень й в центрі малих поселень зі східним підходом. Це було обумовлене релігійними уявленнями. За розкопками Небелівського Храму доведено, що така орієнтація забезпечувала входження сонячної енергії в певній точці річного кола у священний простір, даючи старт найголовнішим в році святам. Тим самим фіксувалась метафізика вічного повернення та священного часу.

По суті, стародавній землеробський Храм – це простір на окремому майдані, відрізаний від мирського світу, який будувався:

- на підвищеному місці, придатному для спостережень за природним процесом, тобто для вимірювання часу, сезонів тощо;
- в місці особливої краси, біля річок, на схилі, що, певно, було пов'язано й з сигнальною функцією;
- з відкритим чи закритим храмовим дахом, або ж у комбінованому виконанні;
- в місці, де Храм був домінантом в просторі забудови, що створює враження панування структури над трипільським світом у невеликому й гармонійно організованому ландшафті.

Варто визнати, що трипільський Храм в аналогіях не є унікальним явищем. Так чи інакше він нагадує принципи побудови близькосхідних священних споруд, Шумерських та Месопотамських Храмів, язичницьких святилищ. Але

його справжня унікальність полягає в стародавності та першості таких виявів у всьому світовому релігійному полі.

Трипільські «храмові комплекси» є яскравим самостійним історичним феноменом, спадком української нації, яка має своє цілісне духовне обличчя, незрівнянно багатше й глибше, ніж імпортовані закордонні зразки. Відтак, з'являється необхідність розглядати трипільську спадщину та духовність як явище світового значення та черговий раз наголосити на потребі в її науковій популяризації.

Список літератури

Chapman, John & Gaydarska, Bisserka (2019). *The Pilgrimage Model for Trypillia Mega-Sites: The case of Nebelivka, Ukraine*. Durham, Great Britain.

Cucuteni – magia ceramicii (2009). In: *Catalog publicat în cadrul proiectului Cucuteni – magia ceramicii*.

Cucuteni and ancient Europe (2016). *The collection of scientific works № 414*. Kyiv.

Hofmann, R., Muller, J., Shatilo, L. (2019). *Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements*. US, University at Buffalo, The State University of New York.

Religion and ritual of the Cucuteni-Tripillia culture. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Religion_and_ritual_of_the_Cucuteni%E2%80%93Tripillia_culture#cite_note-Hoti-3

Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskyi, V. (2019) Trypillia Mega-sites West of the River Southern Buh: Preliminary Results of Bilyi Kamin Site Investigation in 2018.

The Image of Divinity in the Neolithic and Eneolithic. Ways of Communication. Volume of the International Symposium (2017). Sibiu, Romania, 26th-28th October.

The Tripillia Mega-Sites Project. In: *Early urbanism in prehistoric Europe: the case of the Tripillia mega-sites*. URL:

<http://community.dur.ac.uk/j.c.chapman/tripillia/saf.awards/>

The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline (2012). Edited by Francesco Menotti and Aleksey G. Korvin-Piotrovskiy. Oxford, UK, Published by Oxbow Books.

The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe (2020). In: *Early Urbanism in Europe*. Published by De Gruyter Poland Ltd, Warsaw/Berlin.

Археолог розповів про унікальний трипільський храм на Обухівщині. URL: <https://obukhiv.info/categories/archive/arkheolog-rozpoviv-pro-unikalnii-tripilskii-khram-na-obukhivshchini/>

Відейко, М. Ю. Фрагмент лекції «Археoaстрономія в Україні: археологические факты». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=7BiHvcrNYBY>

Відейко, М. (2016). Лекція для програми «Суспільний університет» 18.05.2016 . URL: <https://www.youtube.com/watch?v=N5yB3gLOIL0&feature=youtu>

Відейко, М. Ю. (2015). *Етносоціальні трансформації у центральній та південно-східній Європі V-IV тис. до н.е.*: дисертація на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук: 07.00.005 / Михайло Юрійович Відейко. Київ.

Відейко, М., Бурдо Н. (2015). «Мегаструктура» – Храм на трипільському поселенні біля с. Небелівка. В: *Культовий комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди. Збірка наукових праць*. Київ: Інститут археології НАН України.

Гудимова, С.А. (2019). *Символика храмового искусства Древней Руси*. Москва: Институт научной информации по общественным наукам РАН.

Енциклопедія трипільської цивілізації (2004). У 2 т. Т. 1 / ред. кол.: М. Ю. Відейко (гол. ред.) та ін. К.: Укрполіграфмедіа.

Енциклопедія трипільської цивілізації (2004). У 2 т. Т. 2 / ред. кол. С. М. Ляшко (відп. ред.) та ін. К.: Укрполіграфмедіа.

Зикурат. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B8%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%82>.

Мировоззрение древнего населения Евразии (2001). Сборник статей. М.: ТОО «Старый сад».

Мовша, Т. Г. (1971). Святилища трипольской культуры. *Советская археология*. №1.

На східній межі Старої Європи (2015). Матеріали міжнародної наукової конференції, Кіровоград, Небелівка.

Небесный храм в раннем иудаизме и христианстве (2018). Москва: Институт св. Фомы.

Проект трипільських мегапоселень. В: *Рання урбанізація в праісторії Європи: феномен трипільських мегапоселень*. URL: <http://community.dur.ac.uk/j.c.chapman/tripillia/2012.season/>.

Рыбаков, Б. А. (1981). *Язычество древних славян*. М.: Издательство «НАУКА».

Тарас, Ярослав (2018). *Архітектура дерев'яних храмів українців Карпат: культурно-традиційний аспект*. Харків: Фоліо.

Топоров, В. Н. (2010). *Мировое дерево: Универсальные знаковые комплексы*. Т. 2. М.: Рукописные памятники Древней Руси.

Трипільські розкопки в с. Майданецьке. URL: https://www.youtube.com/watch?v=McVDcYc_WwY&feature=emb_title

Шилов, Ю. А. (2016) *Пра-пращуры. Сказания первых славян*. М.: Русская Правда.

Шмаглій, М. М., Рижов, С. М., Дудкін, В. П. (1985). Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї. *Археологія*. Вип. 52.

Элиаде, М. *Священное и мирское*. URL: <https://culture.wikireading.ru/44364>

Элиаде, Мирча. *История веры и религиозных идей*. URL: <http://abhidharma.ru/A/Simvol/IV/IctorVer1.pdf>

References

Chapman, John & Gaydarska, Bissierka (2019). *The Pilgrimage Model for Trypillia Mega-Sites: The case of Nebelivka, Ukraine*. Durham, Great Britain.

Cucuteni – magia ceramicii (2009). In: *Catalog publicat în cadrul proiectului Cucuteni - magia ceramicii*.

Cucuteni and ancient Europe (2016). *The collection of scientific works № 414*. Kyiv.

Eliade, M. *Sacred and secular*. URL:
<https://culture.wikireading.ru/44364>

Eliade, Mircea. *History of faith and religious ideas*. URL:
<http://abhidharma.ru/A/Simvol/IV/IctorVer1.pdf>

Encyclopedia of Trypillia Civilization (2004). In 2 vols. Vol. 1 / ed. M. Yu. Videiko (ed.) and others. K., Ukrpoligrafmedia.

Encyclopedia of Trypillia Civilization (2004). In 2 vols. Vol. 2 / ed. S.M. Lyashko (ed.) and others. K., Ukrpoligrafmedia.

Gudymova, C.A. (2019). *Symbolism of the temple art of Ancient Rus*. Moscow: Institute of Scientific Information on Social Sciences of the Russian Academy of Sciences.

Heavenly Temple in Early Judaism and Christianity (2018). Moscow: Institute of St. Thomas.

Hofmann, R., Muller, J., Shatilo, L., (2019). *Governing Tripolye: Integrative architecture in Tripolye settlements*. US, University at Buffalo, The State University of New York, 2019.

Movsha, T. G. (1971). Sanctuaries of Tripoli culture. *Soviet archeology*. №1.

On the eastern border of Old Europe (2015). Proceedings of the international scientific conference, Kirovograd, Nebelivka.

Project of Trypillia mega-settlements. In: *Early urbanization in the prehistory of Europe: the phenomenon of Trypillia mega-settlements*. URL:

<http://community.dur.ac.uk/j.c.chapman/tripillia/2012.season/>.

Religion and ritual of the Cucuteni-Trypillia culture. URL:
https://en.wikipedia.org/wiki/Religion_and_ritual_of_the_Cucuteni_%E2%80%93_Trypillia_culture#cite_note-Hoti-3

Rud, V., Hofmann, R., Kosakivskyi, V. (2019) Trypillia Mega-sites West of the River Southern Buh: Preliminary Results of Bilyi Kamin Site Investigation in 2018.

Rybakov, B.A. (1981). *Paganism of the ancient Slavs*. M.: Publishing House "SCIENCE".

Shilov, Yu. A. (2016) *Proto-ancestors. Legends of the first Slavs*. M.: Russkaya Pravda.

Shmaglii, M.M., Ryzhov, S.M., Dudkin, V.P. (1985). Trypillia settlement Konovka in the Middle Transnistria. *Archeology*. Iss. 52.

Taras, Yaroslav (2018). *Architecture of wooden temples of Ukra-inians in the Carpathians: cultural and traditional aspect*. Kharkiv: Folio.

The archaeologist told about the unique Trypillia church in Obukhiv region. URL:

<https://obukhiv.info/categories/archive/arkheolog-rozpoviv-pro-unikalnii-tripilskii-khram-na-obukhivshchini/>

The Image of Divinity in the Neolithic and Eneolithic. *Volume of the International Symposium. Ways of Communication* (2017). Sibiu, Romania, 26th-28th October.

The Tripillia Mega-Sites Project. In: *Early urbanism in prehistoric Europe: the case of the Tripillia mega-sites*. URL:

<http://community.dur.ac.uk/j.c.chapman/tripillia/saf.awards/>

The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline (2012)/ Edited by Francesco Menotti and Aleksey G. Korvin-Piotrovskiy. Oxford, UK, Published by Oxbow Books.

The Trypillia Megasites of the Ukrainian Forest-Steppe (2020). In: *Early Urbanism in Europe*. Published by De Gruyter Poland Ltd, Warsaw/Berlin.

Toporov, V.N. (2010). *World tree: Universal sign complexes*. Vol. 2. M.: Manuscript monuments of Ancient Russia.

Trypillia excavations in the village of Maidanets. URL:

https://www.youtube.com/watch?v=McVDcYc_WwY&feature=emb_title

Videiko, M. (2016). *Lecture for the program "Public University" 05/18/2016*. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=N5yB3gLOIL0&feature=youtu.be>

Videiko, M. Yu. (2015). *Ethnosocial transformations in Central and South-Eastern Europe V-IV millennium BC: dissertation. degree of Doctor of Historical Sciences: 07.00.005 / Mykhailo Yuriyovych Videiko*. Kyiv.

Videiko, M. Yu. *Fragment of the lecture "Archaeoastronomy in Ukraine: archaeological facts*. URL:

<https://www.youtube.com/watch?v=7BiHvcrNYBY>

Videiko, M., Burdo N. (2015). "Megastructure" - Temple in the Trypillia settlement near the village. Nebelivka. In: *The cult complex of Kukuten-Trypillya and its neighbors. Collection of scientific works*. Kyiv: Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Worldview of the ancient population of Eurasia (2001). Collection of articles. M.: Old Garden LLP.

Ziggurat. URL:

<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B8%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%82>.